

Retoryka dziennikarstwa

Rhetoric of/in journalism

5 (1) 2018 EDITOR: KATARZYNA MOLEK-KOZAKOWSKA

VARIA

ANNA DZIAŁAK-SZUBIŃSKA

UNIWERSYTET WARSZAWSKI

anna.dzialak@hotmail.com

Dobry doradca – piętnastowieczny portugalski traktat dydaktyczny. O poradach żywieniowych króla Edwarda

***Leal Conselheiro* – Portuguese didactic treatise. Advice on nutrition by King Edward**

Abstract

Dobry doradca (*Leal Conselheiro*) to traktat dydaktyczny napisany przez króla Edwarda (port. Dom Duarte), władcę Portugalii z dynastii Avis (1391–1438). Dzieło – podobnie jak inne utwory monarchy, któremu historiografowie nadali przydomek „Eloquentny” – jest przykładem publikacji z tak zwanego nurtu dworskiej prozy doktrynalnej. Wszechstronnie wykształcony władca wygłasza różnorodne porady. W wielu przypadkach odwołuje się także do autorytetu Kościoła i uczonych ksiąg, mimo to rady podane są w sposób przystępny i przejrzysty. Autor traktatu utrzymuje stały kontakt z audytorium – w pracy można znaleźć elementy właściwe dla dyskursu wygłaszanego ustnie, a porady są skierowane bezpośrednio do interlokutora i oparte na osobistych doświadczeniach władcy. *Dobry doradca*, zgodnie z nazwą, jest dziełem, które zawiera zalecenia z różnych dziedzin życia, w tym także porady dotyczące żywienia. To właśnie zalecenia, które król formułuje i przedstawia odnośnie do, jak sam to określa, „dbania o żołądek”, zostały w artykule poddane analizie. Na podstawie specyfiki wybranych środków językowych charakterystycznych dla literatury parenetycznej można stwierdzić, że tekst jest wysoce perswazyjny i podporządkowany celom doradczym. Co więcej, pozornie błahe wskazówki żywieniowe *Dobrego doradcy* są elementem szerszej wizji moralno-politycznej.

Leal Conselheiro is a fifteenth century didactic treatise written by Edward (Portuguese: Dom Duarte), King of Portugal of the House of Avis (1391–1438). The work – similar to others created by the ruler, whom historiographers refer to as the Eloquent – comes under the heading of so-called *prosa doutrinal de corte*. A diversified body of advice is delivered by a comprehensively educated king. King Edward relates to the authority of the Church as well as wise books. Nonetheless, bits of advice are presented clearly and understandably. It is worth adding that the author maintains a rapport with his audience – the work exhibits features evocative of oral discourse, whereas advice is addressed directly at the interlocutor and based upon king's personal experience. *Leal Conselheiro*, in line with its very title, is a compound of recommendations from different areas of life, including nutrition. Advice on “how to take care of one's stomach”, as the king himself puts it, has been subjected to analysis in the present article. The characteristics of textual devices demonstrate that the treatise is highly persuasive and subordinated to advisory goals. What is more, apparently trivial pieces of nutrition-related advice of *Leal Conselheiro* seem to be embedded in the king's broader political and moral vision.

Key words

Dobry doradca, Edward I (Dom Duarte), literatura portugalska, porady, literatura parenetyczna
Leal Conselheiro, King Edward (Dom Duarte), Portuguese literature, paraenesis

License

This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 international (CC BY 4.0). The content of the license is available at <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

ANNA DZIAŁAK-SZUBIŃSKA
 UNIWERSYTET WARSZAWSKI
 anna.dzialak@hotmail.com

***Dobry doradca* – piętnastowieczny portugalski traktat dydaktyczny. O poradach żywieniowych króla Edwarda**

W artykule przyglądam się fragmentom piętnastowiecznego traktatu portugalskiego króla Edwarda (1391–1438) pt. *Dobry doradca* (ok. 1438). Przedstawiam obecne w nim porady żywieniowe z uwzględnieniem zastosowanych środków retorycznych na poziomie argumentacji i elokucji. Analizę porad królewskich poprzedza biografia autora oraz syntetyczna charakterystyka dzieła i kontekstu jego powstania. Informacje te są przydatne w toku dalszej analizy, a także pomagają przybliżyć czytelnikowi to mało znane poza granicami Portugalii dzieło.

1. Autor i dzieło

Autor *Dobrego doradcy*, król Edward, mimo że panował zaledwie pięć lat, zapisał się w portugalskiej historiografii jako władca-erudyta, twórca uczonych ksiąg. Odegrał także istotną rolę w początkowych latach portugalskich odkryć geograficznych i wyróżnił się w dziejach państwa jako reformator prawa. Z jednej strony to właśnie królowi Edwardowi ówczesna Portugalia zawdzięcza centralizację władzy i wzmocnienie dynastii Avis – nowej linii królów (por. np. Ramos, Vasconcelos e Sousa and Monteiro 2012, 148–151). Z drugiej zaś – w biografii monarchy można znaleźć także mniej chwalebny kartę: to za jego rządów miała miejsce nieudana walka o Tanger (1437), która zakończyła się uwięzieniem i śmiercią królewskiego brata, infanta Ferdynanda (1402–1443).

Profil królewskiej działalności znajduje dogłębsze odzwierciedlenie w portugalskich kronikach. Cechy i zalety panującego, a także jego literackie upodobania wspomina w następujący sposób nadworny kronikarz władców Portugalii¹, Rui de Pina (1440–1522):

Król Edward był mężem o foremnej posturze, dużych i silnych członkach oraz miłym obyciu. Włosy miał kręcone, twarz krągłą, z lekkim zarostem, i pokrytą siateczką zmarszczek. Jego

1. W Portugalii od czasów drugiej dynastii istniała funkcja nadwornego dziejopisa (port. *cronista-mor*). Rui de Pina, aktywny pisarstwo począwszy od czasów panowania Jana II (1455–1495), pełnił tę funkcję podczas rządów jego następcy, Manuela I (1469–1521). Rui de Pina jest m.in. autorem kronik opisujących czasy pierwszych władców Portugalii, a także króla Edwarda.

spojrzenie było łagodne. Był żywotny i obeznany z dobrymi manierami, które tak na polu bitwy, jak i na dworze, tak w czasach pokoju, jak i w czasie wojny są księciu niezbędne. [...] [B]ył człowiekiem rozsądnym i rozumnym. Wiedzę zaś wyniósł nie tyle ze szkół, ile z ciągłego doskonalenia się i czytania mądrych ksiąg; znał się na gramatyce i niezgorzej na logice. Napisał księgę z poradami dla tych, którzy jeżdżą konno, a także [księgę], którą zatytułował *Dobry doradca*, dedykowaną żonie, królowej Eleonorze. [Dzieło to] pełne jest licznych, cennych porad, szczególnie ważnych dla dobra duszy. [Król] od urodzenia był elokwentny, bowiem Bóg obdarzył go swymi łaskami. W jedzeniu i picciu był umiarkowany i obdarzony pełną doskonałością ciała i duszy (Pina 1914, 81–82)².

Przytoczony portret monarchy odnoszący się do zalet ciała (*bona corporis*) i predyspozycji duszy (*bona animae*) jest oparty na rozwiązaniach topicznych (np. *sapientia et fortitudo*, por. Curtius 1997, 183–187). Nadworny kronikarz władców Portugalii podkreśla tu nie tylko odczytanie i szerokie horyzonty intelektualne króla, ale także przypisuje mu autorstwo dwóch ksiąg doradczych – *Księgi pouczeń, jak dobrze jeździć konno* oraz *Dobrego doradcy*³. Prace te zalicza się do nurtu dworskiej prozy doktrynalnej, a więc zbioru pouczających i umoralniających traktatów o różnej tematyce tworzonych na piętnastowiecznym dworze Avisów. Dzieła te powstawały przede wszystkim na potrzeby możnych z otoczenia portugalskich władców, bowiem – jak pisze Janina Klave (1985, 27) – na przełomie XIV i XV wieku, w następstwie kryzysu dynastycznego, który wyniósł na tron nową dynastię, w kręgu monarszym pojawili się dworzanie o skromniejszym niż dotychczas pochodzeniu⁴. Potrzebowali oni zatem stosownych porad dotyczących życia dworu.

Równocześnie prace te wynikają z zainteresowań całego rodu (por. np. Gouveia Monteiro 1998, 11–17; Carvalhão Buescu 1994, 26–28; Klave 1985, 27). Należy bowiem zaznaczyć, że król Edward to nie jedyny przedstawiciel dynastii Avis znany z szeroko pojętej działalności intelektualnej. Gwoli uzupełnienia przywołajmy zasługi rodzeństwa monarchy. Piotr, brat władcy, przetłumaczył na język portugalski pracę Seneki pt. *De beneficiis*, Henryk Żeglarz zasłużył się zaś dla kartografii, wiedzy geograficznej i żeglugi morskiej. Z kolei siostra monarchy, Izabela Avis, księżna Burgundii, odegrała znaczącą rolę w życiu dyplomatycznym omawianych czasów. Warto dodać, że ojciec infantów, Jan I, był nie tylko wybitnym dowódcą wojskowym i mężem stanu, ale także autorem kilku traktatów dydaktycznych. Zatem nieprzypadkowo Luís Vaz de Camões w eposie *Luzytanie* nazwał potomstwo Jana I i Filipiny Lancaster „ciągami świętych władców i infantów słynnych” (Camões 1995, IV, 50).

2. Tłumaczeń, o ile nie wskazano inaczej, dokonała autorka artykułu.

3. Tłumaczenia tytułów prac za: Klave 1985.

4. Mowa o wydarzeniach związanych z dojściem do władzy dynastii Avis, drugiej dynastii królów portugalskich. Kryzys dynastyczny miał miejsce w latach 1383–1385 i w jego następstwie, m.in. dzięki wsparciu mieszczan, na tron został wyniesiony Jan I, syn z nieprawego łoża ostatniego króla z dynastii burgundzkiej (por. np. Saraiva 2000, 117–122).

Wracając jednak na karty *Dobrego doradcy*, należy podkreślić, że to owoc przemyśleń i osobistych doświadczeń Edwarda. Sam król zaznacza, że poszczególne fragmenty pracy wynikają ze stosowanych przez niego praktyk lub są wynikiem lektur i rozważań z nimi związanych (np. Dom Duarte 2012, 93v⁵; Gouveia Monteiro 1998, 14), przy czym władca wskazuje na swoją „najwspanialszą”, „ukochaną”, „godną szacunku” żonę, Eleonorę Aragońską, jako na inspiratorkę traktatu (DD, 3r; 96r). Jak sugeruje João Dionísio (2001–2002, 514), te tropy, umieszczone zarówno w prologu, jak i w ostatnim, sto trzecim rozdziale (DD, 3r, 96r), mogą istotnie wskazywać, że królowa zachęciła swego małżonka do zebrania i zredagowania różnorodnych notatek. Dopowiedzmy, że władczyni, w myśl ustaleń badaczy, faktycznie miała znaczny wpływ na działania swego małżonka i często uczestniczyła w podejmowaniu politycznych decyzji (por. np. Rodrigues Oliveira 2010, 436–480).

Jak pisze sam monarcha, *Dobry doradca* to swego rodzaju „ABC”. Mając na względzie rozpiętość tematyczną traktatu, możemy zatem spojrzeć na niego jako na zbiór porad z różnych obszarów ludzkiego życia (DD, 3v, 95v; Gouveia Monteiro 1998, 14). Równocześnie król podkreśla, że owo lakoniczne „ABC” należy postrzegać także w wymiarze symbolicznym, odnosząc określenie do kluczowych kwestii związanych z moralnością: A – to oswojenie pasji, B – korzyści płynące z moralnego życia, C natomiast oznacza poprawę błędów (DD, 3v). Traktat jest prawdopodobnie owocem długoletniej pracy infanta, swój ostateczny kształt zaś – prolog, sto trzy rozdziały o różnej objętości, z których ostatni stanowi swoisty epilog (szerzej o kształcie dzieła: Dionísio 2001–2002, 495 i nast.) – osiągnął już po wstąpieniu Edwarda na tron. Zgodnie z analizą Gouvei Monteiro (1998, 14), praca Edwarda mogła zostać poddana ostatecznej redakcji w latach 1437–1438, a więc pod koniec panowania monarchy.

W trakcie pracy nad dziełem król Edward, jak deklaruje w prologu (DD, 4v), prawdopodobnie korzystał z różnorodnych lektur, które wzbogaciły tekst o elementy intertekstualne. Wskażmy chociażby na: Biblię, prace myślicieli (Platona, Seneki, Cycerona), a także uczonych chrześcijańskich i świętych – Boecjusza, papieża Grzegorza Wielkiego, Jana Kasjana czy Tomasza z Akwinu (Fernandes Reis 2015, 229). Portugalska badaczka Maria Leonor Carvalhão Buescu (1994, 27) zaznacza, że odniesienia do autorów chrześcijańskich i pogańskich wzajemnie się przeplatają, co jej zdaniem wskazuje na humanistyczne inspiracje dworu Avisów. Siatka odniesień dowodzi także, że król posiadał bogate zaplecze intelektualne i darzył estymą greckich oraz rzymskich retorów.

Nadmienmy, że cytowane przez króla prace mogły się znajdować w jego obszernej bibliotece, obejmującej m.in. tłumaczenia prac autora *Retoryki* czy

5. Dalej w tekście DD.

Cycerona (Fernandes Reis 2015, 227). Dodajmy, że Edward jeszcze jako infant zasłużył się jako mecenas. To z jego inspiracji Alfonso de Cartagena przełożył na język wernakularny liczne prace retoryczne, w tym *Rhetorica ad Herennium* i *De inventione* Cycerona (Fernandes Reis 2015, 231). Co więcej, Cartagena zadedykował królowi Edwardowi dzieło *Memoriale Virtutum* oparte na *Etyce* Arystotelesa (Soares 2011, 234–235, przypis 6). Brat króla Edwarda, infant Piotr, przełożył zaś na język portugalski *De officiis* Cycerona. W otoczeniu monarchy nie brakowało i innych tłumaczy, erudyków czy retorów. Teksty i tłumaczenia zainspirowane włoskim renesansem stanowiły przecież jedną z ważnych osi piętnastowiecznego „protohumanizmu” portugalskiego (por. Soares 2011, 233–234). Zarówno przekłady, jak i praca inspirowana dziełem Arystotelesa datowane są na lata poprzedzające ostateczną redakcję *Dobrego doradcy*.

2. Pareneza i perswazja

Przyjrzyjmy się teraz kwestiom związanym z parenetycznym charakterem omawianego traktatu. Hanna Dziechcińska (1972, 355–390) zauważa, że literatura parenetyczna zaznaczyła swoją obecność w kulturze europejskiej w starożytnej Grecji, rozwijając się przez całe średniowiecze aż po renesans. W myśl założeń parenetyki należało prezentować społeczeństwu wzorcowe reguły postępowania i tym samym zachęcać do ich naśladowania. Badaczka zwraca także uwagę na różnorodność gatunkową nurtu. Obok przypowieści czy biografii, które w sposób pośredni promowały stosowne zachowania, powstawały także tak zwane „zwierciadła” oraz traktaty moralizatorskie ukierunkowane na szerzenie właściwych postaw wśród określonych grup społecznych. Te dydaktyczne teksty miały za zadanie, zgodnie z etymologią słowa pareneza, „namawiać” do życia w zgodzie z normami etycznymi oraz do przestrzegania zasad właściwych dla konkretnych stanowisk, grup czy stanów. Dlatego perswazyjny charakter tego rodzaju dzieł jest ich konstytutywną cechą, aczkolwiek środki wykorzystane w celu przekonywania mogły być bardzo urozmaicone, dlatego podlegają analizie w konkretnych kontekstach historycznych i kulturowych.

Jak zaznacza Gouveia Monteiro (1998, 12, 15), w piętnastowiecznej Portugalii możemy zaobserwować rosnącą popularność *speculum principum*, tj. „zwierciadeł książęcych”, instruujących monarchów w kwestiach związanych z właściwym sprawowaniem rządów. Nadmienimy jednak, że wskazówki króla Edwarda są dużo bardziej uniwersalne, obejmują bowiem różnorodne dziedziny życia ludzkiego, a ponieważ pochodzą bezpośrednio od władcy, instruują także poddanych.

Podparte królewskim autorytetem doradzanie i pouczanie jest pojmowane jako najważniejszy cel utworu. Wskazuje na to już sam tytuł, który pochodzi

bezpośrednio od monarchy. Jak pisze król, czytelnicy mogą nazywać księgę „dobrym doradcą” (DD, 3v). Dalej, zgodnie z regułami wynikającymi z toposu skromności⁶, monarcha zaznacza, że być może nie wszystkie rady są dobre, a jego wiedza niewielka, niemniej, bazując na swych doświadczeniach, starał się zgromadzić w jednym miejscu jak najwięcej cennych wskazówek (DD, 3v).

Monarcha informuje w prologu, jaką rolę ma spełniać czytanie jego dzieła:

Z czytania trzy korzyści płyną. Pierwsza: poświęcamy czas na coś przydatnego, druga: uczymy się, trzecia, w czasie wolnym od zajęć, miast oddawać się próżnym rozmyśleniom, a pamiętając o tym, co przeczytaliśmy i czego się nauczyliśmy, wzrastamy w wiedzy i cnocie (DD, 4r).

Władca podkreśla, że wskazówki zostały spisane po to, by, apelując do sumień czytelników, pomóc im wieść cnotliwe życie. Zaznacza też, że praca ma cele dydaktyczne (DD, 3r). Dzieło należy postrzegać więc jako zbiór umoralniających porad, które mają zachęcić czytelnika do kultuwowania cnót, a zniechęcić do grzechu. Tym samym traktat jest zgodny z arystotelesowską typologią rodzaju doradczego (Arystoteles, *Retoryka* 1358b, por. też Korolko 1990, 47–48). Pochwała dla cnót i pogarda dla grzechu pozostają w zgodzie z moralnością chrześcijańską. Warto przy tym jednak zaznaczyć, że chociaż król wskazuje, iż nauka moralna jest niezbędna dla przedstawicieli wszystkich stanów (DD, 3v), a jej doskonalenie odbywa się na trzech poziomach: indywidualnym, rodzinnym i państwowym (DD, 95v), to jednak głównymi adresatami dzieła monarchy pozostają ludzie z jego otoczenia, przede wszystkim możni (DD, 3v, por. Gouveia Monteiro 1998, 14–15). Traktat ma więc dość wyraźnie oznaczonego odbiorcę. *Dobry doradca*, poruszając kwestie z wielu dziedzin życia, promuje samodoskonalenie w każdym aspekcie. Traktat przynależy do gatunków parenetycznych, ponieważ spełnia funkcje wykładu w zakresie zasad postępowania, wpisuje się tym samym w retoryczny rodzaj doradczy i zawiera duży ładunek dydaktyzmu. Jest zatem modelowym przykładem szerszego nurtu „dworskiej prozy doktrynalnej”.

3. „O dbaniu o żołądek” – porady króla Edwarda

By właściwie zrozumieć omawiane fragmenty traktatu, warto przynajmniej po-bieżnie pochylić się nad zagadnieniami związanymi z praktykami żywieniowymi w wiekach dawnych. O portugalskiej kuchni średniowiecznej pisze chociażby Iria Gonçalves (2011, 226–259), która zaznacza, że wiemy stosunkowo dużo o żywieniowych zwyczajach Portugalczyków, przy czym, co oczywiste, źródła przekazują najwięcej informacji o kuchni możnych. Zachowane przepisy kulinarne odzwierciedlają wystawność, przepych i luksus ich stołów. Najstarsza znana portugalska

6. Nieco szerzej o toposie skromności w dalszej części pracy.

księga kucharska, *Livro de Cozinha da Infanta D. Maria* (XV w.), powstała właśnie w kręgu związanym z dworem Avisów i wskazuje na bogactwo przypraw, obfitość cukru i mięs oraz różnorodność technik przygotowywania potraw. Kuchnia dawna to jednak nie tylko przepisy służące zaspokojeniu potrzeb zmysłowych. Już w tamtym czasie „dbanie o żołądek” jest silnie powiązane z troską o dobrostan ciała i ducha (Montanari 2012, 64; Meyzie 2012, 202), a także z nakazami i zakazami religijnymi (Meyzie 2012, 157). Wszystkie wspomniane aspekty są połączone z treścią zaleceń żywieniowych zawartych w *Dobrym doradcy*.

Król Edward przedstawia porady związane z jedzeniem w setnym rozdziale traktatu, kierując się wskazaniem zgodnym z duchem epoki i ówczesnymi przekonaniem oraz tabu żywieniowymi. Monarcha poświęca tę część sztuce kulinarnej i tytułuje ją *O dbaniu o żołądek*. Odwołania do dyscypliny w przyjmowaniu pokarmów, głównie do postów związanych z kalendarzem liturgicznym, znajdziemy także w kilku innych fragmentach omawianej pracy, m.in. w rozdziałach trzydziestym drugim (*O grzechu obżarstwa*) i trzydziestym trzecim (*O poście*) (por. Działak-Szubińska 2016, 258–260).

Król przede wszystkim zaleca wstrzemięźliwość w jedzeniu i piciu oraz przestrzega przed grzechem obżarstwa i pijaństwa, sugerując, że jedzenie i napitki powinny być tylko „paliwem” niezbędnym do życia. „Jedz i pij, by żyć, a nie żyj, by pić i jeść” – pisze sentencjonalnie Edward (DD, 34r), odradzając równocześnie radosne ucztowanie. Zaleca także posty, które powinny obowiązywać ludzi wiernych kościelnymi nakazom (DD, 35r–35v). Z drugiej strony wskazuje, że przesyt jednym rodzajem produktów – rybami w okresie wielkanocnymi i owocami w letnim – wymaga oczyszczenia żołądka poprzez wymioty (DD, 94v). Zauważmy, że promowane postawy są zgodne z ówczesnym nauczaniem Kościoła.

W dziele znajdziemy także stosunkowo szczegółowe wskazówki dietetyczne dotyczące m.in. składników potraw, różnych pokarmów i sposobów ich łączenia. Dowiadujemy się zatem, że nie należy spać po jedzeniu, ani tym bardziej wieszcząć tuż przed snem, kolejne posiłki zaś powinno dzielić siedem lub osiem godzin. Autor zachęca także do wstrzemięźliwości – twierdzi, że jeśli jeden z posiłków był obfity, należy zachować umiar podczas kolejnego. Król odradza także spożywanie tłustych mięs i ryb, nabiału oraz niektórych owoców, wśród nich cytryn oraz czerśni, mięso radzi konsumować wraz z pieczywem. Ponadto nie zaleca picia mocnego wina. Zwraca uwagę, że spożycie pewnych produktów powinno być warunkowane naszym samopoczuciem. Przykładowo wskazuje, że jajka niektórym szkodzą, innym zaś służą (DD, 93v–95r). W traktacie znajdziemy również wskazówki pośrednio powiązane z zasadami dobrego wychowania. Według króla należy pić oszczędnie, w żadnej mierze łąpczywie czy dużymi łykami, jedzenie trzeba zaś dobrze przeżuwać (DD, 93v–95r). Harmonia i umiarkowanie są zatem bliskie monarsze nie tylko w doborze pożywienia, ale i w stylu jego spożywania.

W tym kontekście należy podkreślić, że królewskie menu było także zdeterminowane przez kwestie medyczne, w szczególności przez teorię humoralną (Montanari 2012, 64–65). Zgodnie z nią – w dużym skrócie – w człowieku ścierają się cztery sprzeczne elementy, które skutkują obecnością różnych temperamentów: melancholijnego, cholerycznego, flegmatycznego i sangwinicznego. Konkretnie połączenia produktów, czy odstawienie lub ograniczenie niektórych pokarmów ma na celu regulację wydzielin ludzkiego ciała i powiązanych z nimi temperamentów, o czym zresztą pisze monarcha (DD, 93v; Działak-Szubińska 2016, 260–261). W rozdziale trzydziestym dziewiątym, poświęconym kondycji człowieka, król zaznacza, że regulowanie diety jest domeną lekarzy (DD, 40r). Natomiast w rozdziale dziewięćdziesiątym pierwszym zauważa, że dieta wpływa na zdrowie człowieka (DD, 85r). Tym samym możemy założyć, że troska o właściwą dietę jest podyktowana jego prawdopodobną znajomością teorii humoralnej. Na marginesie warto zauważyć, iż król Edward posiadał w swojej bibliotece traktaty z zakresu medycyny, m.in. pisma Awicenny – wybitnego perskiego lekarza (Gomes 2012, 21).

Warto jednak zauważyć, że w rozważaniach o jedzeniu władca ewidentnie faworyzuje taką dietę, która służy jemu i odpowiada jego temperamentowi (szerzej Działak-Szubińska 2016, 260–261). Zwraca także uwagę na indywidualny wymiar żywienia, a nie tylko na nakazy i zakazy wynikające z religii czy medycznych fascynacji (DD, 93v). Równocześnie, mając na względzie społeczną pozycję autora, zaskakujące wydaje się, że wskazówki nie są w żaden sposób powiązane z symbolicznym prestiżem, który powinien odzwierciedlać stół możnowładcy (por. Meyzie 2012, 182). Nie wykazują zatem punktów wspólnych ze wspomnianą już *Livro de Cozinha da Infanta D. Maria*. Produkty obecne we wskazówkach – chleb, owoce, wino – wydają się wręcz stosunkowo skromne, choć spójne z moralizatorskim duchem pracy, która przecież zaleca szeroko pojętą powściągliwość. Obecny w traktacie osąd i porady są zatem, choć wpisane w średniowieczną wyobraźnię, na swój sposób zsubiektywizowane. Przyjrzyjmy się zatem sposobom perswazji obecnym w prezentowanym dziele.

4. Wybrane narzędzia królewskiej perswazji

Perswazja odbywa się w dużej mierze przez wykorzystanie argumentacji popartej autorytetem. Wszak, jak zauważa Maria Załęska, „kto jest autorytetem, zasadniczo sam nie podlega krytyce, a jego słowa uznawane są za niepodważalne” (Załęska 2016, 58). Król Edward w omawianych tu fragmentach traktatu dotyczących jedzenia odwołuje się do autorytetu na wielu poziomach. Przemawia zatem zarówno w swoim imieniu, jak i korzysta z cudzego autorytetu, bądź też odnosi się

do ogólnie poważanych tekstów kultury i przyjętych prawd. Przytaczanie opinii, które mają na celu uwiarygodnienie przekazu, jest przykładem właśnie argumentu z autorytetu (por. Załęska 2016, 69).

Przed wszystkim monarcha często powołuje się na autorytet Kościoła, np. odwołuje się do przykazań, Biblii, nauczania, dogmatów itd. (DD, 34r; 35r). Ta siatka odniesień przydaje radom monarchy wiarygodności, a nawiązanie do nakazów Kościoła (praktyk grzesznych i związanych z nimi konsekwencji) wzmacnia siłę perswazyjną dzieła. Do autorytetów biblijnych król Edward odnosi się już w prologu, przytaczając słowa Chrystusa dotyczące nawrócenia grzeszników (DD, 3r). W części wprowadzającej władca przyznaje się także do podpierania się autorytetem dzieł innych autorów, które – jak zaznacza – „stanowiły wsparcie i pomoc w tym, o czym pisałem” (DD, 4r). Monarcha wymienia zatem nie tylko Biblię, ale także inne księgi, a wśród nich *Regimiento de Príncipes* św. Tomasza z Akwinu (DD, 34v) czy pisma św. Jana Kasjana (DD, 35v). W ostatnim rozdziale swojego traktatu władca podkreśla natomiast, że korzystał z „moralnej filozofii” oraz „świętych i katolickich mędrców” (DD, 95v). Król wspomina ponadto o autorytecie lekarskim (DD, 40r). Omawiany rodzaj argumentacji wzbogaca również ostatni rozdział pracy, kiedy to monarcha przywołuje doświadczenie i mądrość, które otrzymał za sprawą wychowania, w szczególności od swoich królewskich rodziców – Jana I i Filipiny Lancaster (DD, 96r).

Należy zatem podkreślić, że w omawianym traktacie ma miejsce konkretyzowanie autorytetu, co sygnalizuje przywołanie nazwy, tytułu dzieła bądź nazwiska jego autora. Za sprawą tego typu zabiegu nadawca komunikatu uzasadnia wysuwane przez siebie poglądy, sugerując, że inni, godni zaufania mędrzy, je podzielają. Wszystko wskazuje więc, że król Edward jest świadomy wagi argumentacji z użyciem autorytetu. Przywoływani przez niego autorzy posiadają stosowne kompetencje w omawianych kwestiach (por. Budzyńska-Daca 2009, 75), a także są powszechnie uznawani za autorytety (por. Załęska 2016, 71).

Król Edward wykorzystywał również swój autorytet, usankcjonowany przez urząd władcy. Co więcej, monarcha występuje w roli Bożego namiestnika na ziemi, a więc tego, na którego barkach spoczywa odpowiedzialność za zbawienie dusz. Król Edward ma odpowiednie prerogatywy, które pozwalają mu narzucać czytelnikom pewne rozwiązania. Nadmienimy jeszcze, że – jak wskazuje Carvalhão Buescu (1994, 28, por. też Lindley Cintra 1998, 22–23) – autorowi traktatu bliskie jest postrzeganie roli króla jako pedagoga, dbającego o rozwój całego społeczeństwa. Współgra to z utylitaryzmem i dydaktyzmem zawartymi w *Dobrym doradcy*. W traktacie uwidacznia się organiczna koncepcja społeczeństwa (por. Gouveia Monteiro 1998, 12; Działak-Szubińska 2016, 261). Zdaniem króla doskonałość wspólnoty państwowej jest kształtowana na kilku

poziomach. Dbłość o siebie jest punktem wyjścia do troski o swoje najbliższe otoczenie, a następnie całą wspólnotę (DD, 95v). Ma to szczególne znaczenie w przypadku feudałów, którzy są odpowiedzialni za ludzi im podległych (DD, 3v). Pozornie błahe porady żywieniowe, zamieszczone w omawianym traktacie, tworzą wraz z innymi zaleceniami szerszą wizję polityczną. Właściwe żywienie – postrzegane jako element samodoskonalenia oraz dbania o ciało i duszę – to jeden z elementów dobrostanu jednostki. Właściwy rozwój każdej jednostki ma zaś przełożenie na całe społeczeństwo. Tak więc monarcha, działając (jak pisze w *Dobrym doradcy*) „słowem i czynem” (DD, 3r), stara się wpływać na wszystkich swoich poddanych.

Należy również pamiętać, że król w kwestiach moralnych sam jest wzorem do naśladowania. Zgodnie z historycznymi i kronikarskimi przekazami, Edward uchodził za człowieka wstrzemięźliwego, skromnego, przestrzegającego przykazań Kościoła (Pina 1914, 81–82), a i on sam potwierdza traktatem własne kwalifikacje. W dziele król Edward podkreśla, że jego rady są oparte na zasadach, którym sam hołduje w życiu codziennym. Monarcha chętnie odwołuje się do swych doświadczeń, wyborów i wnikliwej obserwacji swojego otoczenia. Jak zaznacza, także zalecenia żywieniowe odnoszą się do stosowanych przez niego praktyk i podkreśla ich wzorcowy charakter (DD, 93v). Co więcej, jak zaznacza król, dawanie dobrego przykładu jest niezwykle istotne, gdy chcemy pouczać innych (DD, 3r).

Wszystkie powyżej wskazane przymioty, a więc piastowany urząd oraz stosowne predyspozycje intelektualne i etyczne, czynią z króla Edwarda idealnego nadawcę komunikatów moralizatorskich. Kwalifikacje te podnoszą bowiem jego wiarygodność i sprawiają, że uzyskanie przychylności czytelników oraz przekonanie ich do swego punktu widzenia staje się dla niego łatwiejsze (por. Arystoteles, *Retoryka* 1356a, 1377b–1378a; Korolko 1990, 79). Można pokusić się o stwierdzenie, że porady są wygłaszane przez tytułowego „dobrego doradcę” – władcę etycznie i intelektualnie doskonałego.

Uczony i wpływowy król wielokrotnie korzysta jednak z toposu skromności. Monarcha podkreśla na przykład, że traktat *Dobry doradca* jest „skromną lekturą”, napisaną w „prosty sposób”. Zaznacza, że w pewnym stopniu ma świadomość ograniczoności dawanych przez siebie rad. Nie wie, czy „daje same dobre porady”, bowiem jego „wiedza jest skromna” (DD, 3r–3v). Odsyła również czytelnika do dzieł „innego mędrca, który lepiej opisze [...] sposób [zachowania postu]” (DD, 35v). Wreszcie wskazuje też, że związane prace są łatwiejsze w odbiorze (DD, 3r). Powyższe formuły „skromnościowe” (Curtius 1997) są nie tyle wyrazem rzeczywistych obaw, co owocem wykształcenia odebranego przez autora. Jak pisze Ernst Robert Curtius (1997, 90):

[w]e wstępie (*exordium*) mówca powinien był tak nastawić umysły swych słuchaczy, aby byli oni dlań życzliwie usposobieni, uważni i ulegli jego argumentom. Jak to osiągnąć? Przede wszystkim przez skromne zachowanie. Ale trzeba jeszcze zwrócić uwagę słuchaczy na tę właśnie skromność. W taki sposób owa skromność staje się afektowana.

Co zrozumiałe, w przypadku dzieła króla Edwarda, wiele takich sformułowań znajduje się właśnie na początkowych kartach traktatu, chociaż król sięga po nie także w dalszych rozdziałach pracy. Poprzez „afektowaną skromność” król próbuje zaskarbić sobie życzliwość czytelnika. Tym samym, topos skromności współgra z autorytetem władcy opartym na mądrości, nie przemocy, zachęcając do lektury pracy i wdrożenia w życie codziennym zawartych w niej treści.

Warto nadmienić, że monarcha wielokrotnie posługuje się argumentacją z przykładu, ta bowiem na zasadzie *per analogiam* pozwala na pokazanie czytelnikowi podobieństwa między pozornie trywialnymi wyborami żywieniowymi a moralnością i samodoskonaleniem. Zestawienie sytuacji i/lub przedmiotu szeroko znanego z tym prezentowanym przez autora wzmacnia wywód (por. Arystoteles, *Retoryka* 1357b, 1394a, por. też. Budzyńska-Daca 2009, 67–68). Przykładowo, w traktacie *Dobry doradca* niektóre porady są ilustrowane konkretnymi biblijnymi wątkami i przypowieściami. I tak np. nakaz zachowania postu podparto krótkim exemplum biblijnym, z którego dowiadujemy się o ocaleniu Niniwy przed Bożym gniewem (DD, 35r).

Wnioskowanie oparte na analogii bazuje na przeniesieniu twierdzeń o jednym wydarzeniu/przedmiocie na inny poprzez wykazanie cech wspólnych. Zwróćmy tu uwagę, że takie przekonywanie współwystępuje w omawianym traktacie z przywołaniem autorytetu (np. jak w powyższym przykładzie pochodzącym z Biblii). Ponadto król Edward sięga po powszechnie znane sentencje, takie jak ta wspomniana już wcześniej, przytaczana przez wielu starożytnych autorów, w tym przez Plutarcha, „Jedź być żyć, a nie żyj, by jeść” (DD, 34r). Uogólnienia tego typu, także dzięki składniowym paralelizmom i kontrastom, mają na celu spotęgowanie wymiaru perswazyjnego w zakresie parenezy traktatu (por. Arystoteles, *Retoryka* 1394a–1395b).

Zauważmy wreszcie, że władca korzysta w *Dobrym doradcy* z rozmaitych chwytów i narzędzi zalecanych mówcom już przez Arystotelesa. Warto tu przypomnieć, że król posiadał obszerną bibliotekę. Nie można zatem wykluczyć, że dzieła następców Stagiryty miały wpływ na końcowy kształt traktatu. Przy czym kwestie te wymagają dalszych szczegółowych badań.

5. Wybrane środki językowe jako narzędzie retoryczne

Przyjrzyjmy się teraz środkom językowym wykorzystanym w *Dobrym doradcy*. Zdaniem Gouveia Monteiro omawiany tu traktat miał kształtować postawy

ludzkie w sposób przystępny i dostępny (1998, 14). Zapewne dlatego król Edward nieraz układa przedstawianą materię w punktach, a czasami organizuje ją według wewnętrznej logiki, np. łączy tematycznie. Przykładowo rozdział poświęcony postowi następuje od razu po temacie obżarstwa i grzechów z niego wynikających. Trzeba jednak zaobserwować, że – choć praca jest trójdzielna i posiada prolog oraz epilog – wydaje się, że całości treści zawartych w dziele nie znamionuje ściśle logicznie określony porządek (por. Lindley Cintra 1998, 20). Taki pozorny chaos myślowy jest szczególnie widoczny od rozdziału dziewięćdziesiątego pierwszego, który otwiera sekcję określoną przez króla mianem „*adimentos*” – uzupełnień, dodatków (DD, 3r, 84v; Dionísio 2001–2002, 494–495). Jest to zapewne częściowo związane z różnorodnością poruszanych tematów. Autor wspomina w tych rozdziałach m.in. o kultywowaniu cnót, korzyściach wynikających z czytania Ewangelii, przygotowaniu kaplicy do sprawowania mszy, problemach napotykanym przez tłumaczy i kwestiach związanych z właściwą dietą (DD, 84v–95v).

Same sugestie żywieniowe są utrzymane w różnym tonie, lecz władca dba o stały kontakt z audytorium. Traktat zawiera bowiem elementy właściwe dla dyskursu wygłaszanego ustnie, a porady bywają zindywidualizowane i wzorowane na wyrażeniach często kierowanych bezpośrednio do interlokutorów. Cnotliwy, dobry, mądry, wykształcony i elokwentny monarcha portugalski ma bez wątpienia wszelkie podstawy, by pouczać swych poddanych tak w sposób łagodny, jak i stwarzając wrażenie wywierania nacisku. Królowi zdarza się zatem zachęcać do podążania za wyeksplikowanymi przezeń radami, np. „Wydawać Ci się może, że wszystkich tych [zaleceń] trudno jest przestrzegać, lecz, gdy już się przyzwyczaisz, lżej Ci przyjdzie żyć z nimi w zgodzie” (DD, 94v), „zobaczycie, że mam rację” (DD, 94v). Autor traktatu prezentuje także pozytywne konsekwencje, pisząc np. o postach: „ludzie mają przez nie, z łaską Bożą, dłuższe życie” (DD, 35v).

Król niejednokrotnie buduje zachętę, opierając się na kontraście. Przykładowo, potępiwszy obżarstwo, zauważa, że to posty są jego przeciwieństwem i przekonuje czytelnika do ich przestrzegania (DD, 35r). W toku wywodu pojawiają się także zdania warunkowe (prozodyczne okresy retoryczne), zarówno o zabarwieniu łagodnym („Jeśli jesteś w stanie powstrzymać się od picia po wieczery, uczyn to, a, jeśli nie możesz, napij się tylko raz”, DD, 93v), jak i nieco bardziej władczym („Jeśli podczas obiadu zauważysz, że jesz dużo mięsa lub ryby, [...] zjedz też dużo chleba”, DD, 93v). Wreszcie władca w jednoznaczny sposób wartościuje pewne zachowania i przyzwyczajenia, np. sugeruje, że „Kładzenie się spać o rozsądnych godzinach i wczesne wstawanie jest dobre” (DD, 93r).

Obok tych stosunkowo „łagodnych” zabiegów gramatyczno-pragmatycznych znajdziemy także takie, które są dyrektywne, a implikowane za sprawą trybu

rozkazującego – „Wyrób w sobie zwyczaj, by siedzieć krótko przy stole” (DD, 34r). Królowi zdarza się także napomnieć czytelnika. Monarcha czyni to, dając antyprzykład i wskazując na konsekwencje złych wyborów żywieniowych (argumentacja z przeciwieństwa). Przykładowo, w rozdziale poświęconym obżarstwu władca przybliży kolejne grzechy – pochodne nadużywania pokarmów i napojów. Są nimi nieposłuszeństwo, rozpusta czy obżarstwo (DD, 33v–34v).

Podkreślmy, że w przypadku tematyki związanej z jedzeniem dominują raczej opisy korzyści, które przynosi cnota, aniżeli przykłady cierpień czekających na grzeszników. Monarcha przytacza zalety zachowania postu i pokazuje, że służy on zbawieniu duszy i zdrowiu ciała (DD, 35r–35v). Z tej perspektywy możemy mówić o „miękkiej” perswazji, czyli radach i sugestjach. Wszak nawet tytuł omawianej księgi zapowiada „dobrego doradcę”, a nie okrutnego sędziego, który karze za błędy i egzekwuje nakazy. Jest to o tyle ciekawe, że Edward jest przecież królem i nie musi się uciekać jedynie do łagodnych zabiegów perswazyjnych.

W warstwie językowej należy także odnotować obecność figur retorycznych, które czynią tekst bardziej obrazowym. Należy do nich chociażby obecna w prologu figura przyrównująca dobrego czytelnika do pszczoły. Tak jak owad pracowicie wybiera nektar, przeskakując między liśćmi i kwiatami, tak i czytelnik powinien dobierać najcenniejsze treści, sięgając do kolejnych rozdziałów (DD, 4r; szerzej patrz Dionísio 1998, 25–28). Figura ta należy do kanonu topiczno-metaforycznego i może służyć zarówno do opisanie pożądaných zachowań czytelniczych – tak jak w przypadku pracy króla Edwarda – jak i do pokazania procesu twórczego (por. Domański 2009, 89–104). Jak zaznacza João Dionísio (1998, 27–28), topos pszczoły⁷ funkcjonuje właśnie w tym kontekście w średniowiecznych pracach iberyjskich. Podobnie należy spojrzeć na metaforę jeźdźca na koniu (por. np. Platon, *Fajdros* 245d–254e) – grzechy, zdaniem władcy, należy bowiem ściągać wodzami niczym narowistego rumaka (DD, 4r).

Zatem z jednej strony możemy mówić o obrazowości porównania i, tym samym, o łatwiej przyswajalnym przekazie, z drugiej zaś obecne w pracy metafory należą do literackiego kanonu. Równocześnie trzeba zaznaczyć, że omawiane fragmenty charakteryzują się zwięzłością, a figury funkcjonują jako pewne „skrótowe myślowe”.

Reasumując, król Edward stosuje w *Dobrym doradcy* rozmaite zabiegi językowe (przeciwieństwa, tryb rozkazujący, paralelizmy), którymi wzmacnia swoją argumentację (analogie, dobre przykłady, związki przyczynowo-skutkowe). Tekst jest skierowany bezpośrednio do czytelnika, co zwiększa jego perswazyjną wartość. Równocześnie, jest jednak napisany dość prostym językiem. Współgra to z założeniami monarchy, który pisze, że „krótkie i łatwe” dzieła przyswaja się lepiej niż „wyrafinowane” i „podniośle napisane” (DD, 3r). I choć fragment ten

7. Juliusz Domański mówi zarówno o toposie pszczoły, jak i o metaforze i porównaniu (2009, 89–104).

należy uznać za realizację toposu skromności, erudycja władcy faktycznie objawia się raczej w mnogości odniesień do dziedzictwa antyku i średniowiecza niżli w warstwie stricte językowej. Jak zauważa João Dionísio (1998, 25), król „przedkłada treść nad formę”, zatem styl traktatu jest podporządkowany jego dydaktycznym celom.

6. Uwagi końcowe

Reasumując, *Dobry doradca* jest dziełem parenetycznym. Jego wymiar dydaktyczny jest zasygnalizowany już na pierwszych kartach pracy. Jak pisze władca, dzieło ma kształtować postawy moralne u wysoko urodzonych panów, a w dalszej kolejności także u ludzi im poddanych. Istotną rolę odgrywają tutaj samodoskonalenie i dyscyplina obejmujące wszystkie dziedziny ludzkiego życia. Jednym ze sposobów na kształtowanie właściwych postaw mają być prozdrowotne zachowania żywieniowe, bowiem – według monarchy – to właśnie umiarkowanie w tej dziedzinie jest jednym z sekretów rozwoju ducha i ciała. Podporządkowanie się naukom Kościoła, praktykom nakazanym przez lekarzy, teorii humoralnej czy wreszcie głosowi własnego ciała ma pomóc w dążeniu do samodoskonalenia, a następnie także w rozwoju idealnej i zharmonizowanej wspólnoty państwowej. W traktacie objawia się zatem troska monarchy o to, co ziemskie i duchowe, w szczególności o państwo oraz o poddanych. By zachęcić audytorium do wdrożenia swych porad w życie, autor stosuje różnorodne środki charakterystyczne dla *genus deliberativum*. I tak autor traktatu przemawia z pozycji króla-erudyty, co daje mu mandat do kierowania postępowaniem innych. Co więcej, władca sam legitymuje się wzorową moralnością, stąd w traktacie nie brakuje poglądów wygłaszanych *ex cathedra* czy w trybie rozkazującym. Monarcha sięga także po szeroko rozumiane autorytety: Biblię, prace mędrców antycznych i Ojców Kościoła. Różne źródła wiedzy, a także osobiste doświadczenia autora przeplatają się i tworzą spójny zbiór dietetycznych porad prozdrowotnych. Wykorzystywane są również, jak wykazano, środki językowe, np. zachęta i sugestia. Król-erudyta dowodzi prawdziwości swych słów, podając chociażby pozytywne oraz negatywne przykłady. Analizując zawartość i formę traktatu, dostrzegamy, że autor był spadkobiercą klasycznej retoryki. Widzimy równocześnie, że bliski był mu stosunkowo prosty i przejrzysty styl, co współgra z deklaracjami monarchy, który – jak twierdzi – stawia na pierwszym miejscu dydaktyczny wymiar pracy.

Bibliografia

- Arystoteles.** 2004. *Retoryka. Retoryka dla Aleksandra. Poetyka*, tłum. Henryk Podbielski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Budzyńska-Daca, Agnieszka.** 2009. „Sztuka argumentacji”. W *Retoryka*, red. Maria Barłowska, Agnieszka Budzyńska-Daca i Piotr Wilczek. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dom Duarte.** 2012. *Leal Conselheiro: Electronic Critical Edition*, red. João Dionísio et al. Madison: University of Wisconsin–Madison Libraries, <http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/IbrAmerTxt>. LealConsel [5.02.2018].
- Camões, Luís Vaz de.** 1995. *Luzytanie*, tłum. Ireneusz Kania. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Carvalho Buescu, Maria Leonor.** 1994. *História da literatura*. Lisboa: Imprensa Nacional–Casa da Moeda.
- Curtius, Ernst Robert.** 1997. *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, tłum. Andrzej Borowski. Kraków: Universitas.
- Dionísio, João.** 2001–2002. „Literatura Franciscana no Leal Concelheiro, de D. Duarte”. *Lusitania Sacra*. 2ª série, 13–14: 491–515.
- Dionísio, João.** 1998. „Uma Abelha no Prólogo” W *História e Antologia da Literatura Portuguesa. Século XV. Obras dos Príncipes de Avis*, red. Luis de Sousa Rebelo et al. 25–28. Lisboa: Casa da Moeda.
- Domański Juliusz.** 2009. *Philologica, Litteraria, Humaniora. Studia i szkice z dziejów recepcji dziedzictwa antycznego*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Działak-Szubińska, Anna.** 2016. „«Wydawać Ci się może, że wszystkich tych [zaleceń] ciężko jest przestrzegać, lecz, gdy już się przyzwyczaisz, lżej Ci przyjdzie żyć z nimi w zgodzie». O średnio-wiecznej dietetyce słów kilka. Dobry doradca króla Portugalii Edwarda (1391–1438)”. W *Kuchnia i stół w komunikacji społecznej. Dyskurs, tekst, kultura*, red. Waldemar Żarski przy współpracy Tomasza Piaseckiego. 256–262. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut.
- Dziechcińska, Hanna.** 1972. „Parenetyka, jej tradycje i odmiany w literaturze”. W *Problemy literatury staropolskiej*, red. Janusz Pelc. 355–390. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Fernandes Reis, Flávio Antônio.** 2015. „No *Leal Conselheiro* de D. Duarte: Concelhos Sobre a Maneira de «Tirar em Linguagem» Textos Latinos em Língua Vulgar Portuguesa Quatrocentista”. *Aletria* 3: 225–242.
- Gomes, Saul António.** 2012. „Livros de Ciência em Bibliotecas Medievais”. *Ágora. Estudos Clássicos em debate* 14.1: 13–26.
- Gonçalves, Iria.** 2011. „A Alimentação”. W *História da Vida Privada em Portugal. A Idade Média*, red. Bernardo Vasconcelos e Sousa. 226–259. Lisboa: Temas e Debates–Círculo de Leitores.
- Gouveia Monteiro, João.** 1998. „Orientações da Cultura da Corte na Primeira Metade do Século XV (A literatura dos Príncipes de Avis)”. W *História e Antologia da Literatura Portuguesa. Século XV. Obras dos Príncipes de Avis*, red. Luís de Sousa Rebelo, et al. 11–17. Lisboa: Casa da Moeda.
- Klave, Janina.** 1985. *Historia literatury portugalskiej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Korolko, Mirosław.** 1990. *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*. Wiedza Powszechna: Warszawa.
- Lindley Cintra, Luís Filipe.** 1998. „Dom Duarte”. W *História e Antologia da Literatura Portuguesa. Século XV. Obras dos Príncipes de Avis*, red. Luís de Sousa Rebelo, et al. 18–24. Lisboa: Casa da Moeda.
- Meysie, Philippe.** 2012. *Kuchnia w Europie doby nowożytnej. Jeść i pić: XVI–XIX wiek*, tłum. Ewa Kucińska i Aleksandra Drzymała. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Mówią wieki”.
- Montanari, Massimo.** 2012. *Il cibo come cultura*. Bari: Editori Laterza.

- Pina, Rui de.** 1914. *Cronica d'El-Rei D. Duarte*. Porto: Renascença.
- Platon.** 1999. *Fajdros*, tłum. Władysław Witwicki. Kęty: Wydawnictwo Antyk.
- Ramos, Rui, Vasconcelos e Sousa, Bernardo and, Monteiro, Nuno Gonçalo.** 2012. *História de Portugal*. Lisboa: A Esfera dos Livros.
- Rodrigues de Oliveira, Ana.** 2010. *Rainhas Medievais de Portugal*. Lisboa: A esfera dos livros.
- Saraiva, José Hermano.** 2000. *Krótką historia Portugalii*, tłum. Ewa Łukaszyk. Kraków: Universitas.
- Soares, Nair de Nazaré Castro.** 2011. „Retórica de Corte no Primeiro Humanismo Português”. *Máthesis* 20: 231–251.
- Załęska, Maria.** 2016. „Autorytet i argument z autorytetu w kontekście krytyki: ipse dixit, ergo?” W *Retoryka–władza–krytyka*, red. Maria Załęska. 57–82. Warszawa: Polskie Towarzystwo Retoryczne.